

RETROSPEKTIVA. NĚKOLIK ÚVAH K VLASTNÍM OSMDESÁTINÁM

Bedřich Loewenstein

„Všech dnů let našich jest let sedmdesát, aneb jest-li
kdo silnějšího přirození, osmdesát let, a i to,
co nejzdárnějšího z nich, jest práce a bída.“

Žalm 90, 10

A Retrospective: A few Reflections on My Own Eightieth Birthday

In this autobiographical contribution, the author contemplates the development of his own thinking and research. He presents it as a public confession on the topic of repeated falls and failures and the will to begin again. This document of self-history thus, using the author's own story, also provides insight into the intellectual history of the twentieth century.

Bedřich Loewenstein (*1929) je emeritním profesorem Svobodné univerzity v Berlíně.

Dožít se osmdesátky není zásluha a nemusí to být ani štěstí. Jistě jsem v životě měl párkrát „štěstí“ v tom smyslu, že vše mohlo dopadnout i jinak nebo vůbec nebyt; že tedy propady nebyly definitivní a po nějakém čase bylo možno se zas odrazit ode dna. Bylo to náhodou či pomocí dobrých duchů, že jsem například v posledním roce války nešel do transportu, že jsem v květnu 1945 nezemřel na skvrnitý tyfus, že mi po mém vyhazovu, práci na stavbě a dvouleté vojně dovolili dodělat fakultu, že jsem se v roce 1957 dostal do Historického ústavu a mohl v něm pracovat do své čtyřicítky, že mi roku 1978 nabídli profesuru na Svobodné univerzitě a že mi bylo dopřáno na ní učit patnáct let? Mezitím jsem však míval smůlu, popřípadě hubená leta, zaviněná i nezaviněná, většinou způsobená tím, že jsem se nevcházel do právě platných klišé a dobových norem. Zbytečně dodat, že člověk ty naskytlé šance musel něčím naplnit, a také to, že většina toho, co uděláme nebo neuděláme, nějak souvisí s geny, které máme od rodičů.

To by nemělo zbavovat odpovědnosti za vlastní život, jen relativizovat naivní představu, že člověk je „pánem a strůjcem svého osudu“. Byl by to přinejmenším jiný život, kdybych se v roce 1939 v deseti letech dostal za otcem do Skotska, nebo naopak kdyby mě před maturitou zavřeli kvůli ilegálnímu strojopisnému pamfletu, který před časem otiskli jako dobový dokument v *Soudobých dějinách*. Člověk je vždy nějak determinován původem a sociálním prostředím, ale já jsem jednoznačně a samozřejmě nikam nepatřil. Nijak jsem nekoketoval s rolí vykořeněného či vlka-samotáře a párkrát v životě jsem se snažil někde zakotvit, v letech 1948–1950 v Akademické Ymce Na pořičí, v 60. letech v tehdejší české historické obci; v srpnových dnech jsem se citově zcela ztotožňoval s národním osudem. Mé zabydlovací pokusy však pokaždé skončily nevlídným vnějším zásahem.

Asi s takto potvrzovaným vědomím nesamozřejmosti a outsiderství, těmi životními nejistotami, vzestupy a pády souvisí můj smysl pro humor a vtíp. Nehledě k psychickému momentu sebeagrese, která odvrací vnější agresí, vtípy svým zdánlivým cynismem dovedou překlenout propasti a pomáhají přežít absurdní situace. Cynikem jsem se ale myslím nikdy nestal (mám po matce spíše sklon k sentimentalitě), ale naučil jsem se nebrat sám sebe přesvědčeně vážně a nevěřit v patřičnost a trvalost čehokoli, nejméně vlastního postavení. S tím možná souvisí, že jsem se vždy pokoušel o přesah daného, takže se mé sebenezralější písemné projevy dají chápat jako snaha: nebyt jen kopacím míčem, a když třtina, tak myslící. Idiosynkrazie vůči skupinovým normám a rituálům mne přinejmenším motivovaly, abych do daného prostředí vnášel podněty zvenčí, například abych náš nereflktovaný historický diskurz provokoval „nehistorickými“ otázkami, později filozofií a kulturní sociologií, vůbec konformní český hodnotový obzor nějak přesahoval, případně ukazoval na jiné možnosti a východiska.

První moje seriózní vědecké projekty tak, i když zprvu spíše shodou okolností, stály mimo tradiční český historický obzor. Týkaly se původně německého liberalismu a radikalismu první poloviny 19. století, a později předpokladů nacismu, tzv. německého „sonderwegu“. Oba projekty, spolu s několika dalšími publikacemi, byly mou vizitkou na akademickou půdu: stal jsem se jimi „odborníkem na novější německé dějiny“ v ústavu, zčásti i pro širší veřejnost. V ovzduší plném propagandistických hesel mohly mít i jistou aktualitu ideově politickou, popřípadě politologickou, jako pokusy pochopit katastrofy 20. století – zvláště tu německou. Širší působení ale ztěžovalo už nejisté postavení jen trpěného nestraníka. Vlastní diskurz byl ideologizován a v rukou komunistů; být uvnitř akademických institucí skýtalo určité, i když jen periferní šance být vnímán. Přes pokročilý stav heuristiky a řadu předběžných prací nedozrály oba projekty do podoby knižní, a má krátká role na jevišti československého reformismu skončila nejpozději mnou organizovaným mezinárodním sympoziem o fašismu a Evropě v srpnu 1969.

V ovzduší právě potlačené reformy „fašismus“ nebyl jen fašismem a „Evropa“ nebyla jen reálnou Evropou 30. let. Toho si byli vědomi i normalizátoři, a tak po mé práci nezůstalo ani stopy: už vytištěný protokol sympozia šel i se svazkem mých článků do stoupy a já jsem se stal „neosobou“. K prvnímu, méně brizantnímu tématu jsem se už nevracel a z druhého mne spíše než vlastní praxe nacismu zajímaly jeho kořeny: iracionalismus, „slepé uličky“ naší civilizace, antiliberální ideologie; veřejně zprostředkovatelná však byla prakticky jen ta první. Represivní normalizační ovzduší také zbavilo smyslu opožděný zápas s mrtvým nacismem, a zvláště nedovolovalo dosavadní taktiku: prostřednictvím zdánlivě vzdáleného tématu mluvit „krypticky“ o věcech blízkých; na systematickou vědeckou práci ostatně po roce 1969 nebyly už téměř podmínky. Co bylo možné (a nutné): domýšlet některé problémy, po velkém srpnovém vystrážlivění už bez ohledů na meze a tabuizace, které bylo třeba respektovat i v liberálnějších letech. V tom ohledu bylo vypadnutí z oficiálních akademických struktur paradoxně i vysvobozením – od vnucovaných ideologemat, tabuizací a zbytku nekriticky užívaných myšlenkových návyků.

Marxismus sám o sobě představoval a představuje pozitivní noetickou šanci realistické sociologie a historiografie, tedy korektury ryze ideově a personálně pojatého obrazu dějin; navíc má v sobě univerzalistický, racionální a emancipační impulz. Dogmatizací, tj. povýšením na ritualizovaný „světový názor“, který si činí nárok na vysvětlení veškerého dějinného a společenského dění, se však stával překážkou skutečného pokroku, tedy nejen myšlenkového. Také a zejména v rukou fanatických stoupců, kteří se cítili být zmocnění v jeho jménu potlačit všechny ostatní, „reakční“ směry. Zvláště toporná byla zkalifikovaná sovětská varianta marxismu, která zdegenerovala na státní náboženství a od které se československé reformní hnutí 60. let postupně osvobozovalo. Vojenskou intervencí se znovu stala ne-li oficiální vírou, tak alespoň podrobovacím rituálem.

V této vnějškově velice nepříznivé situaci, kdy intelektuální práce byla i vzdoročinností lidí režimem umlčených, jsem po večerech a víkendech sepisoval různé eseje a studie („také učenec studuje dál, neb jinak nelze přec, z karet si staví skromný domek jen“ – Goethe, *Faust*), s cílem útěšným, ale i snahou ujasnit si několik podstatných problémů dosavadní činnosti. Doformuloval jsem nejdříve svůj referát z roku 1969 o souvislosti *nacismu a války* (rukopis vyšel až v roce 2003 jako sešit ÚSD); jiný esej o normativním pojetí civilizace se mi spolu s dvěma staršími o civilizaci a iracionalismu podařilo v roce 1973 uveřejnit německy a s laskavou předmlouvou Golo Manna v Hamburku. Hledal jsem v něm – zcela zbytečně – pojmovou posilu proti neargumentujícímu neototalitarismu, ale začal mi krystalizovat koncept občanské (dnes „civilní“) společnosti bez negativní „buržoazní“ konotace: moderní občanská společnost a civilizace, jak se mi zdálo,

byly objektem nenávisťi jak nacismu, tak bolševismu. Prokázat to by ale bylo vyžadovalo tříbit pojmy a podniknout velké ideově historické sondy; chybělo mi však nejen volno, ale i oponentura, takže mé texty byly spíš poštou v láhvi s neznámým adresátem. Náhražkou nebyly ani občasně styky se zahraničními přáteli, jmenuji jen Kurta Sontheimera, Eberharda Jäckela a Golo Manna, kteří mne vyhledávali a v neposlední řadě zásobovali literaturou.

Aktuální se mi zdál i tzv. *bonapartismus*; studie původně vznikla ze zamýšleného dodatku ke knížce o *Bismarckovi* (1967). Zkoumala možnost odpoutání politického režimu od společnosti, tedy vznik moderních diktatur a jejich sociální podstaty. Byla to samozřejmě kritika toporného oficiálního pojetí fašismu, ale dotýkala se i aktuálního problému osamostatnění diktatury na „socialistickém“ podkladě, demagogickou manipulací vůle společnosti – naší čerstvé zkušenosti. Toto téma jsem také rozvedl ve větším, nikdy neuveřejněném rukopise o roli bonapartistického modelu („francouzské výzvy“) v německých dějinách od Napoleona po Bismarcka. Bylo to „psáno do mraků“ či spíše do zásuvky a na základě jen dílčí znalosti literatury, což je dlouhodobě pro vědecký text smrtelné.

Další náčrty ze 70. let (které později vešly do *Projektů moderny*) se týkaly pronikání novodobých tržních vztahů, „ducha obchodu“ jako činitele pokroku, popřípadě překonání válečnického charakteru společnosti – pokus oddémonizovat obraz kapitalismu. Doplnila je jiná studie, která se, inspirována tehdy ještě neznámým Norbertem Eliasem, kterého mi přivezl Maarten Brands už v roce 1970, pokoušela tematizovat raně moderní proces zdisciplinování („zezdvořileni“). Za jiných okolností bych byl o všem referoval v ČSČH, ale české historiky tato témata tenkrát nezajímala: pokud zůstali „ve strukturách“, byli nuceni splňovat oficiálně přikázané úkoly a neměli chuť si znovu pálit prsty podněty „ze západu“; vyhození byli traumatizováni svým pádem z politického výsluní do plebejské skutečnosti nekvalifikovaného dělníka; většinu také ochromovala falešná naděje v brzký návrat do bývalých povolání, takže ustrnuli ve vývoji jako moucha v jantaru. Osobně mé eseje přivítal bývalý učitel Josef Polišenský, který sám pro teoretizování (ani pro politické experimenty) neměl vůbec smysl, a právě proto se v posrpnových čistkách udržel; u jinak tolerantního Karla Kosíka narazily na neporozumění, a také pro Jana Patočku byly „příliš anglické“, tzn. filozoficky nehluboké.

Potom v Berlíně, cizím prostředí, do kterého nebylo třeba pašovat myšlenky, protože jich byl přebytek, a které také nebylo možno oslovovat mezi řádky narážkami, kterým každý okamžitě rozuměl, jsem se jaksí musel znovu vynalézt jako vysokoškolský učitel, od něhož se očekávala zejména profesionalita, a to na výši 70. let. Snažil jsem se dostat těmto představám a nevdalo mi dohánět v padesáti letech mezery v odborném vzdělání. Na moje dosavadní témata z mo-

derních německých dějin ale bylo specialistů dost a neměl jsem v úmyslu s nimi soutěžit. Od 60. let, většinou z Francie a z USA, se vyrojilo mnoho nových, ale někdy také jen módních, metodologických přístupů a kulturněhistorických, popřípadě sociálněhistorických trendů. Tím, jak jsem si je do určité míry osvojoval, nebo se o ně otíral, jsem své pracovní těžiště posunul a rozšířil je o nekonvenční témata, která jsem pak mohl na seminářích nabízet. V rámci dosud nikdy nepoznané akademické svobody jsem se beztréstně zabýval nekonvenčními problémy, které mne poutaly dávno, ať už to byla novodobá občanská společnost, pojetí civilizace, osvícenství, nacionalismus, mírové projekty, ekonomické teorie, ideologie a důsledky první světové války, teorie revoluce, psychologie jako pomocná věda historická atd.

Neřekl bych, že jsem to dělal docela amatérsky, ale přece jen ne dost soustavně na to, abych byl vnímán coby odborník na tato specializující se pole bádání. Ostatně mi o to ani nešlo, jen o zvědavé překračování cechovních hranic a o prohloubené historické poznání, popřípadě vědomí souvislosti. Studenti, zvláště z vedlejších oborů, to oceňovali, ale u kolegů, kde ostatně nebyl neznám zákon smečky, myslím převažoval zdvořilý nezájem o poněkud exotického ptáka z Prahy, který se revanšoval podobným postojem vůči fakultním bouřím ve sklenici vody. Jedna recenze mého *Projektů moderny*, ve kterém není téměř zmínky o českých dějinách, měla z něho dojem, že řeší české problémy roku 1968.

Jednou z mých úspěšnějších akcí (její počátky skutečně sahají zpátky do pražského Historického ústavu roku 1969) bylo víceleté kolokvium o *historii a psychologii*, které jsem dal dohromady koncem 80. let. Tradice německé historiografie byly „idiografické“, a proto skeptické vůči vnášení metodologie přírodních věd; psychologie však není jen „nomologická“, navíc nápor školy *Annales* do určité míry otřásl sebevědomím německých historiků. Našel jsem zase ohlas u studentů, kteří se nadchli tématy mezních jevů – masové hysterie, honů na čarodějnice a kacíře, agrese a strachu, válečné psychologie, antisemitismu, vůbec „subjektivního činitele“ v dějinách, jak se to nazývalo v marxistické tradici. Empiricky jsem si ověřoval (původně lukácsovské) kategorie iracionalismu a uvědomoval jsem si přitom meze „racionálního“, natož „třídního“ chování v dějinách; rozšířil jsem tento repertoár o studie typu masové psychologie nacionalismu, fungování kulturních symbolů, antropologie skupin („my“ a „oni“), a v neposlední řadě o psychologii humoru. Tradičně vládne historická nedůvěra vůči této nesnadné, protože k diletantismu svádějící sféře; studentské práce však mívaly dobrou úroveň. Sborník *Sbližovací pokusy* (1992) neměl být poslední (podobně jako mělo pokračovat i někdejší pražské sympozium o fašismu; mnoho problémů jsme pokaždé jen nakousli), ale po mém odchodu z Berlína v roce 1994 kolokvium zaniklo.

I když nejsem bohemista, bylo tu i několik exkurzů do českých dějin, kterými jsem se virtuálně a s určitým nadhledem vracel do staré vlasti. Ta mi v 80. letech reálně přestala být vlastí, ale můj patriotismus se projevoval už tím, že mi těžce ležela v žaludku. Kromě recenzí bohemik v německých časopisech a knížky o dějinách Prahy, psané na objednávku Piperova nakladatelství a uveřejněné pod pseudonymem Fritz Böhm, se týkaly většinou 19. století, ale také je přesahovaly. Nezakotvil jsem už v padesáti letech v Německu, nepřidal jsem se k žádné skupině vědecké ani politické, případně emigrační, a necítím se ani „česko-německým historikem“, na kterého mne pokřtil Jan Křen. Čili zas jsem nějak přesahoval všechna vymezení; rubriky „filozofické“ či „mezioborové“ historie, do nichž mne strkali, byly jen nálepkami z rozpaků, které vyjadřovaly můj nepoměr k zavedenému pořádku včetně představ o tom, čím se má zabývat historik, čím filozof, čím politolog atd. Moje autorská poloha, jimi málo ovlivněná, stále kmitala někde mezi mikro- a makrohistorií, vyprávějící moralistikou v perspektivě konkrétních lidí a abstrakci s cílem „teorie středního dosahu“ jako svým nikdy nedosaženým horizontem.

Převrat roku 1989 přirozeně euforizoval šanci pomáhat při návratu „mar-notratné“ staré vlasti na Západ; občas jsem do Prahy zajížděl a nabízel svou pomoc. Vždy jsem se pohyboval jen v předsíních politiky, a tak jsem v 90. letech hlavně publikoval v různých českých časopisech; měl jsem však dojem, že jsme si jaksí přestali rozumět, snad nejen mou vinou. Jsem trochu přecitlivělý, nerad se vnucuji, a když cítím, že o mne nestojí (stalo se mi to víckrát po Listopadu, snad i z důvodů konkurenčních), hned se stahuji. Už v 60. letech jsem stál spíše na okraji českých diskurzů, izolace 70. let mne od nich ještě více vzdálila, a když Robert a Dana Kalivodovi můj v Německu dokončený *Projekt moderny* přeložili do češtiny, nebyla jeho původní „pražská ražba“ už poznat. Kniha zapadla téměř bez povšimnutí v přívalu polistopadových novinek.

Před deseti lety mne u příležitosti mých sedmdesátin stejně zdvořile jako nepřiměřeně nazvali „zprostředkovatelem“ (na více stran a rovin), což odpovídalo mé subjektivní představě, také vysněné roli, ale realita byla přece jen jiná. Obory zůstaly pod vládou sebespokojených specialistů a mladí si i v obou zemích nakonec našli cestu na druhou stranu bez mého zprostředkování.

***

Moje intelektuální kariéra tak byla hodně pestrá. Jako bych vedl více životů, držených pohromadě jen – už hodně děravou – pamětí. Když počítám od maturity na reálném gymnáziu na Strossmayerově náměstí roku 1949, tak přijdu na šest desetiletí všelijakého psaní. Nic jiného jsem neuměl, byla to forma mého sebeuskutečňování, mé životní praxe, ale někdy také jen ventil, náhražka jednání

a nakonec potrava pro „hlodavou kritiku myši“. Původně jsem se ve svých neu-mělých pokusech orientoval na předúnorové, peroutkovsky laděné žurnalistice, pak jsem se pokoušel o epigonskou masarykovsko-rádlovskou rétoriku a programatiku. V roce 1950 jsem se i soukromě odmlčel na několik let, během nichž ze mne vytloukli téměř všechno sebevědomí a přesvědčení, že mám vůbec co říci. Uvědomil jsem si, že komunistická vláda a ideologie jsou zřejmě nadlouho, ne-li natrvalo, a pokud ještě budu chtít nějak aktivně působit, budu to muset dělat formou „odbornickou“. Třeba dodat, že to byl pro mne handicap.

Přijal jsem totiž v mladém věku za své přesvědčení nejspíše rádlovské, že intelektuál nese jakousi mravní odpovědnost, že se nepohybuje v hodnotovém vzduchoprázdnu, a nesmí se spokojit „fachidiotskou“ specializací nebo oddávat se filozofii l'art-pour-l'artu. Nebyla to filozofická arogance, nýbrž zkušenost meziválečná, zážitek selhání vzdělanců před diktátory a dezorientovanými masami. Mezitím jsme se sami octli v diktatuře, která společenskou angažovanost inteligence chápala po svém, ryze služebně. Bylo nutno buď slevit z normy, nebo najít nějaký modus, skulinu dovolující nezpronevěřit se docela požadavku mravní integrity a intelektuální poctivosti. Režim pro nestraníky připouštěl jen roli přizpůsobeného specialisty: když jsem se pro ni vědomě rozhodl, bylo to jisté z nezbytnosti, ale od počátku i s vnitřní rezervou, že tu roli budu pokud možno překračovat, a ovšem v tichém přesvědčení, že se tuhý režim časem uvolní a poskytne i lidem mého typu více prostoru a navazovacích bodů. Byla to cesta trnitá a nikoli bez kompromisů, i v tomto smyslu klikatá.

Pro to, aby člověk mohl překračovat hranice nějaké specializace, musel nejdříve cílevědomě pracovat na tom, aby nějaké odborné kvalifikace nabyl. Sociologie se už neučila a české dějiny, jak byly v 50. letech prezentovány, mne spíše odpuzovaly. Obecné dějiny skýtaly naproti tomu relativně dobrou šanci, jak rozšířit vlastní obzor a načerpat podněty vně hlídaného českého rybníčku, později také možnost pohybovat se na půdě našim ideologickým strážcům a ritualizovaným představám neznámé. Nešlo ale jen o azyl. Historie mi nikdy nebyla samoučelem, nýbrž formou komunikace s přítomností, tedy historií problémů a výzev, kde mezi minulostí a přítomností dochází k stálému dialogu. V situaci ideologické diktatury skutečný dialog ale nebyl možný, jen mluva narážek a pašování myšlenek. Od konce 50. let se však naskytl možnost napojit se na revizionistické snahy vystřízlivělých českých marxistů, kteří se od tuhých režimistických dogmat kriticky emancipovali tichým návratem k vědeckým standardům a některým domácím tradicím, případně k demokratickým kořenům původního marxismu, zvláště mladého Marxe, kterého jsem sám dost dobře znal.

Napravovat „stalinistické deformace“ i formou importu progresivních myšlenkových podnětů bylo v 60. letech trpěno, ba stalo se mezi intelektuály a umělci

oblíbenou hrou na schovávanou. Chybělo však solidní systematické vzdělání, každý se snažil na vlastní pěst osvojit si jednotlivé, někdy nahodilé poznatky. Načas dovoleny byly i styky se západními levicovými vědci, včetně západoněmeckých kritiků zhoubné německé minulosti: v tomto rámci jsem dostal od Josefa Macka a Františka Grause zelenou pro své bádání o zákrutech moderních německých dějin, původu nacismu a západoněmecké historiografii. Předem mnou se tak nejpozději od roku 1963 otvírala možnost oprít se o dosti široké spektrum bádání daleko přesahující užší téma fašismu a nacismu a referovat o u nás neznámé literatuře. Přístup k západním historickým, popřípadě filozoficko-politickým diskusím a styky s kritickými zahraničními intelektuály velice urychlily myšlenkové dozrávání generace dosud nenavykklé samostatnému myšlení, nedovzdělané, přespecializované a chované v provinciálních obzorech; bylo obtížné být rovným partnerem na otevřeném mezinárodním fóru (někdy se mi zdá, že čeští účastníci s tou rolí zápasí ještě dvacet let po pádu ideologické diktatury).

V roce 1968 pak k obecnému překvapení z československé bažiny vytryskl proud kritického myšlení a opravdové vůle k nápravě policejné-byrokraticky ustrnulých poměrů a pokaženého modelu socialismu, takže jsem se mohl cítit utvrzen v očekávání, že se režim časem otevře demokracii a moderně. Bohužel „pražské jaro“ bylo příliš krátké na to, aby se tato perspektiva stala realitou – nebo naopak se projevila malá nosnost reformního programu. „Normalizovaný“ socialismus se však definitivně zkompromitoval jako potenciální dějinná alternativa. Vyklubala se z něho dusná vláda antielity, která vzala zpět všechny slibné náběhy 60. let. S tímto „socialismem“ nebylo možné se dohadovat o jeho původních humánních intencích ani o záhodném prostoru pro vědu a kulturu – jen se od něho odvrátit. Neměl jsem chuť znovu začít dokazováním, že dvakrát dvě jsou čtyři. Nejpozději na pohřbu Jana Patočky (1977) u mne převážily pocity marnosti, nechuti a opovržení nad skrupulemi a odpovědností za vlast. Shodou okolností jsem brzy nato dostal nabídku učit na západoberlínské Svobodné univerzitě. Váhal jsem nějaký čas, ale v lednu 1979 jsem, skoro padesátiletý, s těžkým srdcem a rukopisným kontrabandem opouštěl Československo. Začal nový úsek mého života.

Už jsem o něm hovořil. Hlavní novinkou pro mne bylo, že chyběla existenční naléhavost psaní jako subjektivní potřeby a „služby“. Nebývalé podmínky studijní a liberální ovzduší se spojovaly s převážně specializovaným, ryze akademickým pojetím historie. Bouře studentského anarchismu v 70. letech dozněly a většine historiků ve „frontovém městě“ šlo spíše o to obhájit odbornou úroveň proti přívalu ideologických hesel zmatené menšiny. Platila kompetence a nebyla možná ledabylost a polovzdělanost mé dosavadní zkušenosti. Tzv. *Historikerstreit* vznikl jen proto, že se tvrdohlavý konzervavec Ernst Nolte, který mne dostal

do Meineckova ústavu, necitlivě dotkl některých tabuizovaných aspektů druhé světové války a trval na „vědecké svobodě“; nebyl to ale především odborný spor o faktickou historii, nýbrž spíše o „hygienu smýšlení“, o politickou korektnost v rámci západoněmeckého jazykového konsensu. Většina historiků spor pokládala za uměle nafouklý a zbytečný. Nezúčastnil jsem se ho ani já: sledoval jsem sice už dlouho trendy německé politiky a historiografie, neměl jsem však stále dosti spolehlivý kompas a instinkt ve věcech politické kultury. Cítil jsem se také stále jako host přirozeně vděčný za možnost konečně nerušeně bádát a plný resentimentů z pražských konfrontací, takže nezbylo na angažovanost ve vnitroněmeckých neurózách.

Uveřejnění staré, časem silně narostlé studie o původu občanské společnosti a civilizaci, která zprvu měla kantovský titul *Nepopolitá společnost*, a druhého svazku dodatků (1987/1990) se časově shodovalo s nečekaným zhroucením komunistických režimů v Evropě. Potvrdila se stará pravda, že historici – včetně politologů a sovětologů – jsou zpravidla špatnými proroky. V *Projektu* jsem pojednával o řadě aktuálních problémů své zkušenosti s diktaturami, původu liberalismu a občanské společnosti, zájmech v politice, nacionalismu, revolucích, chudobě, subjektivním činiteli v dějinách atd. Byly to korektury vládnoucího vulgárního marxismu, který u nás ležel jako padlí na růžích a dusil opravdové myšlení. V Německu ale nerozuměli mé základní intenci. Nebyl to v prvé řadě odborný spis o německých protizápadních idejích ani o osvícenství a dvorské společnosti, nýbrž o problémech moderny a jejích odpůrců; byl přecpán novými poznatky, které původní text převrstvily a zkomplikovaly, a byl psán pro české historiky neobvyklým jazykem, navíc v cizím historickém kontextu, takže v době opět zrychleného dějinného času nepostřehli možnou aktualitu mých úvah. Byl jsem individualista, nenavyklý práci v týmu, třebaže jsem vždy chtěl nějak pomáhat druhým při orientaci; oslovovat bezprostřední politickou praxi jsem neuměl. Pokud jde o české historiky, tak se právě zbavili břemene marxistických dogmat, o jejich revizi se nezajímali a jako čert kříží se napříště vyhýbali teoretickým reflexím.

Také další moje studie z oněch let, většinou pak shrnuté v knize *My a ti druzí* (česky vyšla v roce 1997, rozšířené německé vydání pak v roce 2003), se pokoušely rozmnožit instrumentář historického poznání, například úvahami kulturně antropologickými a psychologickými, teorií symbolů, ale i rozbořením fenoménu intelektuála, válek a revolucí 20. století. Práce se zčásti vracely k českému narrativu, kterého jsem se dotýkal i v Berlíně, například dnes oživlými dějinami česko-německých vztahů na pozadí dějin historiografie; v 80. letech však o česká témata (na rozdíl od polských) nebýval téměř zájem, takže jsem s nimi zakotvil v mnichovském Collegiu Carolinu, kde velká část mých „českých“ prací, mimo

jiné o české kultuře, občanské společnosti, Masarykově válečném programu, později Rádlovi a Patočkovi, vznikala z přednášek na konferencích pořádaných Collegiem Carolinum.

Mezitím nastala zase nová životní fáze – výslužba. Neucházel jsem se o jiný úkol, a tak jsme se usadili v idylickém franckém koutě asi sto kilometrů západně od Chebu. Chodili jsme do lesa, sázeli stromy, zakládali rybník, opravovali chalupu, a já jsem si myslel, že život tak čtením a psaním menších prací, posloucháním hudby, pomalu dozní. Bylo možno žít docela dobře i bez zkoušení, studentských prací, fakultních povinností a berlínské hektiky.

Je vždy třeba odstupu, aby si člověk urovnal v hlavě myšlenky a případně našel mezi nimi a mezi svými disparátními akcemi jakousi spojnu nit. Myslel jsem vždy těžkopádně a mnoho věcí mi dochází až dodatečně. V obyčejném spěchu bych si asi ani nepoložil otázku, oč mi vlastně v životě šlo, byla-li tu vůbec nějaká jednota a smysl, nebo zda zůstala za mnou, slovy Hegelovými, jen „zmatená masa trosek“. Někdy kolem roku 1998 mi tuto otázku jaksi vnutilo jedno německé pedagogické nakladatelství tím, že mi nabídlo udělat čítanku s texty o *ideji pokroku*. Projekt mne zaujal, s řadou jeho aspektů jsem se zabýval nebo i nedobrovolně v životě střetl, ale bylo mi brzy jasné, že úkol vyžaduje nějaký rok příprav, myslel jsem zhruba do milénia 2000. Nestačilo však jen hledat příslušné texty, bylo třeba promyslet celé téma, třebaže jsem hned neviděl s ním spojené teoretické a metodologické problémy, a naopak jsem přečenoval vybavenost své knihovny: nebylo možné sepsat tak velkou syntézu „na koleni“. Po toynbeeovském „ústupu“ do pouště tak přišla figura „návratu“ – být ne docela k východisku. Ale byl to přece jen návrat, ke starým tématům liberalismu, revoluce, první světové války, antidemokratismu, teorie dějin a v určitém smyslu i motivům mých mladých let: aktivistickému pojetí pravdy jako hledání autentického a zvládnání životních problémů „sub specie aeterni“; pravdě, která netkví v meditaci, v přírodě nebo ve věčných substancích, nýbrž je „před námi jako výzva a otevřená budoucnost“ (E. Rádl). Bylo možno učinit původně prorocký étos a sekularizovanou víru v nový počátek základem vyprávění o evropském duchu?

Nebyl to jistě návrat nekritický, naivní, nýbrž jen problémový, a bylo velkým dobrodružstvím pod tímto paradigmatem prověřovat cesty – i slepé uličky – západní tradice. V žádné dřívější fázi života, kdy jsem vždy jen zpracovával výseče, aspekty a příspěvky k nějaké problematice, bych se neodvážil naložit si tak opo-
važlivě velký úkol: zda se mi teď podařilo jej zvládnout, podat přesvědčivě, je jiná otázka. Fakt ukončení a vydání obou jazykových verzí po více než osmi letech na galejích je, bez ohledu na nesporné slabiny, spojen s pocity úlevy a snad i štěstí, o nichž jsem mluvil na začátku. Nechci být patetický ani přečenoval svůj výkon, ale namlouvám si, že můj životní epilog alespoň intencionálně spojuje starší

úlomky a štrípky v jakýsi svorník uzavírající tápání jinak „nepříliš užitečného služebníka“ (B. Komárková).

***

Retrospektiva by se ale neměla omezit jen na osobní, ve smyslu šťastného závěru relativně nedůležitě osmdesátileté odyseje. Data mého života se však zhruba kryjí s událostmi katastrofického 20. století, nejen symbolickou hospodářskou krizí na začátku a na konci. Když mi bylo deset, zažil jsem německé tanky v Praze, v šestnácti a znovu ve čtyřiceti sovětské – vždy se závažnými následky. Když jsem se v padesáti stěhoval do Berlína, přistál ve stejnou dobu ajatolláh Chomejní v Teheránu – s asi nesrovnatelnými důsledky. Nechci se však zabývat tím, co z těch velkých dějin konkrétně vyplývalo pro můj malý příběh, ani jaké nesměrodatné postoje jsem sám zaujímal vůči „aktům světového ducha“, jde tu jen o celkovou bilanci velkých problémů a omylů mé generace: ty však byly vlastním pozadím a výzvou pro mé uvažování.

Ríká se vždy, že lidstvo se z krizí učí, ale už o krizi první světové války, které se účastnil můj otec jako c. k. nadporučík, se mi zdá, že z ní lidé nevyvodili adekvátní poučení, ať už v podobě bolševismu, fašismu nebo absolutizovaného národního státu. Samozřejmě každá z těchto odpovědí měla kus legitimacy, ještě spíše však v sobě nosila zárodky dalších katastrof a slepých uliček. Kdesi jsem četl, že Masaryk 1918 při návratu do právě založené republiky prohlásil: tak jsme tedy Rakousko zbourali, teď půjde o to, dát je zase dohromady, tj. obnovit spolupráci mezi národy střední Evropy. O tu se však žádný z nových národních států, zpitých vlastní suverenitou, doopravdy nepokoušel, a ani státníci velmocí neukazovali mnoho předvídatosti a historického nadhledu. Ani bezprostřední odpovědi na ještě větší krizi druhé světové války nebyly přiměřené civilizační katastrofě: političtí a duchovní vůdcové světa nepochopili dosah toho, co se stalo. Dorothy Thompsonová Postupimskou dohodu dokonce nazvala „zločinem proti civilizaci, humanitě, historii a zdravému lidskému rozumu“, nicméně nouze časem naučila Dalibora housti. Nemám ani dojem, že triumfalismus Západu byl správnou reakcí na zhroucení komunismu nebo že jeho někdejší vyznavači dobře porozuměli signálům roku 1989; a není konečně jisté, zda příslušní aktéři najdou tvořivé východisko ze současné finanční krize (takže se za několik let možná všichni probudíme jako „chudí milionáři“). Cesta pokroku jako by se už jen omezovala na to, zabránit nejhorsímu; ale i v tom minimu býváme často na jedno oko slepi.

Přesto by můj závěr z „krátkého 20. století“ (E. Hobsbawm) neměl vyznít zcela pesimisticky. Některé ideologické recepty se zkompromitovaly tak důkladně, že se jejich návrat přinejmenším v Evropě nezdá příliš pravděpodobný.

Je pravda, že v některých zemích je Hitlerův *Mein Kampf* bestsellerem a mor islamistického fanatismu se šíří v bezperspektivních masách; že různí psychotičtí diktátoři a kleptokrati ničí vlastní zem a že etnicky motivované občanské války vytvářejí anomické situace; že fundamentální kritici globalizace ve světové recesi vidí jen starý pitvorný obraz „kapitalismu“, neznají však východisko z problému přelidnění, pustošení přírodního prostředí a konečnosti zásob paliva a surovin. Na druhé straně nikdo z rozhodujících světových vůdců zatím nevypravěl mezínárodní spolupráci, a jak se zdá, neuvažuje o tom, vrátit se k zfalzifikovaným cestám uzavřené poručnické ekonomie, diktatury a vojenského expanzionismu.

Dějiny nejsou početní úkon, žádná vymoženost nebo hegemonie není na věčné časy; není na dosah Burckhardtův cíl „být moudrý navždy“, nebo i jen Fukuyamův předpoklad konce dosavadních dějin ve smyslu všeobecného prosazení západních hodnot. Byl jsem a jsem rozhodným stoupencem evropské cesty spolupráce a charty práv jako konečně nalezeného léku na choroby totalitarismu, národního sobectví, provincialismu a vzájemného nevráždění. EU jistě nemá patentní klíč ke všem problémům, ale je to záchranná síť pro deviantní provazolezce. Mezi Evropany není v mnoha otázkách shody o dalším postupu, a hlavně nevíme, co budou demagogové za rok nebo dva kázat krizí zmateným masám: košile jak známo je bližší než kabát a o světové souvislosti nebo o poučení z evropských dějin se zajímá jen menšina. Nota bene Evropa přestala být prestižním centrem a nepochybnou normou světové civilizace; někteří pesimisté se dokonce obávají budoucnosti Evropy jako turistického parku pro návštěvníky z Dálného východu. Nelze zcela vyloučit, že narcismus některých samolibých populistů povolí pokušení těžít z oslabení USA a vydají se na nové „sonderwegy“.

Liberální a demokratické hodnoty „otevřené civilizace“ sice zvítězily nad barskými diktaturami, ale tváří v tvář současným problémům mají svou velkou zatěžkávací zkoušku ještě před sebou. Zbývá nám jen doufat – a pracovat – k vědomí vzájemné závislosti, lidstva jako úkolu a rizikového společenství (U. Beck): přežijeme nebo zahyneme pouze společně, nikdy na úkor druhých. Sugeruji si, že i historik k takovému přesaznému vědomí může přispět alespoň skromným dílem.

***

Vyprávěním mé klikaté životní cesty není asi ještě uspokojivě zodpovězena otázka po mé tzv. *identitě*. V době globalizačních pohybů lidí, idejí a úkonů by se mohla zdát přežitkem, ale ve vědomí většiny lidí přece jen vládne národní princip. Ten není samozřejmý: už pro Pavla z Tarsu nebylo podstatné, je-li člověk rodem Řek, Žid nebo Syřan; ještě můj otec sice byl „Čechoslovák“, ale v užším smyslu se necítil Čechem, Židem ani Němcem. Rád žil v Praze, kde

měl své kulturní zázemí a své pacienty, a neptal se jich na národnost ani na peněženku. V březnu 1939 se mu zhroutil svět. Katastrofu osobně přežil, ale „identitu“ ztratil. Mnoha tazatelům asi nestačí mé oblíbené rčení, podle něhož jsme doma tam, kde můžeme odpovědně působit a něčím přispět, anebo kde se stydíme za jednání určité vlády. Řekl jsem už úvodem, že jsem jako mladý člověk jaksi „nikam nepatřil“. Tomu třeba rozumět tak, že mi jako člověku odevšad vylučovanému chybělo samozřejmě vědomí příslušnosti, spontánní kořeny, ať už etnické, nebo v nějaké specifické pospolitosti, takže jsem si musel nadosobní identitu postupně osvojovat či vybudovat – podle výroku Sándora Maraie: „To, co píše, vytváří mě, a ne naopak.“ (Zřejmě proto jsem byl předvědecky vnímavý pro konstruovaný charakter národní paměti, pro jen zdánlivě přirozené společenství a jeho prý objektivní znaky, které ve 20. století nahrazovaly „jen“ subjektivní přesvědčení.)

Termín *asimilace* v tomto kontextu mívá negativní nádech nespolehlivosti a oportunistu, resp. odpadlictví: mezitím ji s velkou samozřejmostí vyžadujeme od migrantů, kteří tvoří stále větší segment evropského městského obyvatelstva. Sám mám za to, že je to pojem nevhodný, kvazi totalitní, a je spíše přiměřené mluvit o „loajalitě“ nebo „integraci“, popřípadě pojem pluralizovat: každý máme identit více. Ovzduší kolektivistických ideologií tuto skutečnost popíralo a jednoznačnou identitu připisovalo a předepisovalo zvenčí. V tomto ovzduší jsem se stal „Čechem“; byl to znak, zjednodušení, ale i závazek. Nemohu říci, že by mne – kromě doby nacismu a poválečné hysterie – někdo pronásledoval kvůli etnickému původu, ale nevylučuji, že mne někdy vnímali jako „cizí element“ a strkali do příslušné přihrádky. Nejspíše té *židovské*, i když já jsem se „židovstvím“, kromě určité vágní solidarity a snad sentimentality, neměl mnoho společného, ale do datečně беру na vědomí ironické varování brazilského Pražáka, filozofa Viléma Flussera, před „falešným židovským chvatem při opuštění židovství“ v jeho nikoli etnickém, nýbrž univerzalistickém významu. Ani další připsaná identita, „buržoazní“, mi mnoho neznamenal a nároky na životní úroveň nebo styl jsem nikdy neměl. I tu však stojí zato zamyslet se nad asi neprávem pohrdanými tzv. občanskými hodnotami. Pokud jde o moje *česství*, tak se od počátku definovalo *masarykovstvím*, tj. přišlo po nepevném mostě humanitně demokratického principu; „masarykovcem“ v užším smyslu jsem ale přestal být. O to trpčí bylo zklamání, když se reálný národ většinově choval v rozporu s touto představou a nijak nemínil princip vlády nahradit vládou principu (Z. Střítecký).

Nejspíš se tímto rozparem mezi česstvím ideálním a faktickým dá vysvětlit základní impulz mého vědomého života: protože jsem byl málo zakořeněn v empirické realitě, pohyboval jsem se rád v tenkém vzduchu teorií a idejí. Škola spíše odstrašovala svou šedí a rutinou, nedostatkem inspirace a osobních vzorů:

podezírám, že roku 1945 v novém kabátě doznívala příkrčená mentalita doby protektorátu. Naproti tomu mi identita ymkařská umožňovala distancovat se od přízemní každodennosti a zprostředkovala cosi jako „vertikální zakotvení“, řečeno ironicky s Thomasem Mannem: *život z citátu*. Konstruktivněji by se to dalo nazvat šancí přesáhnout pokleslou horizontálu dimenzi „má být“, opřít se o starší stopy smysluplné životní ražby. I když jsem časem odrostl těmto berlím a našel konkrétnější formy seberealizace, zůstal mi kus „vertikálního zakotvení“ a odpovědnosti – i v letech, kdy převládly všední tlaky i vnitřní pochyby.

Chtěl bych se vyhnout záłudám retrospektivy, která vždy tíhne k tomu, vnášet světlo pozdní moudrosti do zmatků a šera dřívějších fází života. Šlo však vždy také o reálné podmínky, v jejichž rámci bylo (a nebylo) možno uplatnit své životní rozvrhy. Komunistický režim mému mladistvému idealismu původně neskýtal žádný navazovací bod. Byl jsem příslušníkem generace Pavla Kohouta, ale neviděl jsem ani kolem sebe její typické příznaky naivního nadšenectví: prevažovaly nátlak a demagogické zjednodušování; lidé se přidávali z oportunismu. J. L. Hromádka mi jistě imponoval svou prorockou interpretací přítomnosti: dívat se dopředu a nevzpomínat „plných hrců egyptských“; dlouhodobě však působila spíše ona málo romantická normativní síla faktična, posilovaná leda autosugescí o prý humánním potenciálu socialismu. V neposlední řadě tak rozhodovala „až příliš lidská“ naděje se v jeho rámci přece jen nějak uplatnit. Hlavně proto jsem asi svůj negativní postoj postupně měnil.

Nikdy jsem se však nestal ani komunistou, ani marxistou, jen jsem vzal na vědomí ustavená pravidla hry, při nejen tabu veřejného jazyka. S tímto jazykem jsem mívál potíže, byl rituálním výrazem vlády komunistického aparátu, ale ukázalo se, že po nějakém čase byl trapný také upřímným marxistům, takže si hledali autentičtější, méně kompromitovanou terminologii a odlišný směr svých polemik. Bylo to záslužné, třebaže jsem se nikdy neubráníl skepsi vůči jejich pseudoelitářské mentalitě, které se mnozí z nich nezbavili ani ve své degradaci, ba ještě v emigraci. Zůstal jim obzor a žargon „ghetta“, i když vlastní kvalitu někteří měřili už vzdáleností od někdejší uhlířské víry. Mnoho energie bylo v 60. letech investováno do drobné války o slova, která jistě minula i více prostoru pro smysluplnější tvorbu – sisyfovský boj za humanizaci nehumánního.

Účast na tomto každodenním zápase, a ještě více na následující perzekuci, vytvářela identitu, ještě zpětně pocíťované *lieu de mémoire* jinak různorodých „osmašedesátníků“. Projekt se jménem *socialismus s lidskou tváří* vytvářel vědomí intelektuální a morální převahy, a my jsme jeho prapor hrdě třímali proti interventům z předčerejška. Tvořil legitimní rámec usilování – a ztroskotání – jedné generace. Byl řadu let i mým orientačním bodem: dnes už jen vzpomínka. Měl svou historickou hodinu a snad určitou šanci, ale nedá se oživit nezávisle na teh-

dejších problémech. Pokud jde o mě, odrostl jsem mezitím potřebě kolektivních identit. Co mi zůstalo, je pár loajalit a neuralgických bodů.

Historik ale vždy pracuje se širší dimenzí paměti, než je jeho osobní; nejpozději od Maurice Halbwachse víme, že paměť je primárně sociálním fenoménem: rámcem, který teprve pořádá naše chaotické vnitřní vědomí. Bez kolektivní paměti nefunguje společnost, ale ani individuální odpovědnost. Kulturní paměť v pozitivním smyslu osvobozuje od bezradnosti a od diktátu pouhého okamžiku, od „modloslužby obrazů“. Na druhé straně tyranizuje i minulost, zvláště minulost kanonizovaná, takže historiografie v širokém a vyšším významu je úsilím o rovnováhu mezi stále rostoucím polem informací a jejich produktivním zprostředkováním: vždy nové rozhodování o tom, co je z tradice právem zapomenutého, falešného, a co adekvátního a potřebného pro současné vědomí. Hodnotové společenství však historik sám nevytváří, jen zapisuje a střeží, zprostředkovává danou komunikaci, zbavuje ji iluzí a pověr. Historik vždy už předpokládá pospolitost, která vzpomíná.

Mám-li z tohoto hlediska bilancovat své celoživotní usilování, tak mimo existenciální snahu nějak se vyznat, popřípadě přesáhnout proměnlivou situaci, bude odpověď nesnadná, protože jsem bezprostřední kontakt s národní nebo jinou „vzpomínající pospolitostí“ ztratil a širší pospolitost evropská, natož světová zatím existuje jen v zárodcích. Vždy jsem ale pohrdal fňukáním, a tak nebudu naříkat na ztracené šance a nenapsané knihy a ani mne nenapadne klást otázku: „Co zbývá?“ Co by mělo zůstat z dobově vázaných esejů a narážek na už neexistující protivníky a co by měla společného témata jako Bismarck a Masaryk, první světová válka a vznik občanské společnosti, role psychična v dějinách a liberalismus doby předbřeznové, dějiny Prahy a teorie revoluce nebo pokroku, abych uvedl některá těžiště své práce. Nechci dodatečně do svých textů vnášet jednotu ani systém, který v nich není: některé studie byly příležitostné a chuť k nim rostla až během „jídla“. Člověk ze zvládnutí nějakého problému mívá i obyčejné potěšení, zadostiučinění, že odvedl řemeslně dobrou práci, snad i pocit sublimované moci a prestiže. Vždy do formulace historického nebo teoretického textu vcházejí i takové motivy, i když si autor namlouvá, že přispívá k nějaké větší věci, že přinejmenším rozšiřuje hranice poznání a povědomí o hodnotách.

Věda je velký, abstraktní provoz, obrácený Saturn, jehož děti neustále požívají své rodiče, a současně žije i z individuálních pohnutek a lidských vlastností, ze ctižádosti, ale i poctivosti a konec konců samoučelného „hledání pravdy“. Historie přitom je i *literatura*, jinými slovy není jen psána pro samotné vědce. Nebyl jsem vychovatel, který svým studentům vtouká nějaké přesvědčení, ani „fejetonista“, který musí každý týden veřejnosti sdělovat své názory a je zamilován do svých formulací; chtěl jsem však také víc než ryze akademické bádání, „počítání

hrachů“. Dokončení velké monografie často zabránil nepříznivý osud, ale také vlastní slabost; uprostřed práce mne někdy popadaly únava a malomyslnost z komplexního tématu, takže jsem se spokojoval s dílčím a s formou eseje. Esej není bádáním v užším smyslu, je to pokus se přiblížit svému předmětu – ne vždy pedanticky přesně, ale jeho zpřítomňováním, takže nabádá k přemýšlení, jak jsem se učil zvláště u Golo Manna. Ať však byl žánr jakýkoli (někdy to bývaly dokonce vtipy a aforismy), pro mé psaní byla příznačná jakási naivní víra ve slova, téměř magický pocit, že člověk tím, že věcem dává jméno, se jako by stával pánem situace. Reálným rubem této iluze byla neschopnost nějak prakticky poměry pohnout, takže psaní se stávalo jedině zbývající formou životní aktivity.

Tuto „slovní magii“ ostatně živilí sami komunisté svým dogmatismem a strachem z ideových úchylek: snad pozůstatek časů, kdy bolševici v emigraci neměli nic lepšího na práci než hádat se o formulky. Na druhé straně si činili pseudonáboženský nárok na ovládnutí celku dějin, čímž se nakazili i lidé vůči nim kritičtí, a nemohli se rovněž spokojit s méně než s celkem. Rozumí se, že o autentický celek lze jen *usilovat*, ale také z vědomí jeho nedosažitelnosti lze získat kus imunity vůči svodům dílčího. Z negativní zkušenosti víme, že žádný nepřítel nad námi ne zvítězí, dokud nepřijmeme jeho jazyk a nespokojíme se jeho definicí situace; trvat na vlastních „slovech“ jako záruce dalšího hledání je i předpokladem opravdového jednání: v tom smyslu „i slovo je čin“.

Trpět „za slovo“ zpětně v disidentech a kacírích vždy posilovalo přesvědčení o vlastním významu („čest perzekuce“), takže liberální kulturu a její přebytek slov vnímají jako nápor libovůle a lhostejnosti; šikanovaným intelektuálům se tak svoboda stává téměř narcistním příkořím. Nezávisle na tom má víra ve význam slova, v moc ducha, svou ctihodnou evropskou tradici a nemám v úmyslu ji relativizovat nebo se za ni na stará kolena omlouvat.

březen – květen 2009